

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2014 metai
2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2014

2

Vilnius 2015

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2014

2

Vilnius 2015

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

IN MEMORIAM



LINAS SALDUKAS
(1970 05 01–2014 09 01)

2014 metų rugsėjo pirmą dieną Lietuvos istorikų bendruomenę sukrėtė netikėta žinia – mirė istorikas, lietuvių išeivijos istorijos tyrinėtojas, ilgametis Vytauto Didžiojo universiteto dėstytojas, Lietuvių išeivijos instituto mokslo darbuotojas Linas Saldukas.

Linas gimė 1970 m. gegužės 1 d. Kaune, baigė Kauno Juozo Aleksonio vidurinę mokyklą (dabartinę „Saulės“ gimnaziją). Visas Lino Salduko akademinis gyvenimas, mokslinė veikla buvo susijusi su 1989 m. Kaune Lietuvos ir išeivijos mokslininkų atkurtu Vytauto Didžiojo universitetu. 1989 m. jis įstojo į Vytauto Didžiojo universitetą ir tapo atkurtojo universiteto bendruomenės dalimi: 1989–1993 m. bakalauro studijos Humanitarinių mokslų fakultete (istorijos specializacija), 1993–1995 m. istorijos magistro studijos, 1996–2000 m. doktorantūra. Lino Salduko daktaro disertacija buvo skirta Lietuvos karo pabėgėlių, atsidūrusių DP (*displaced persons*) stovyklose kultūriniam gyvenimui. Vėliau anglų kalba pasirodė knyga. Nuo 1994 m. Linas Saldukas pradėjo dirbti Išeivijos studijų centre (vėliau išaugusiame į Lietuvių išeivijos institutą) mokslo darbuotoju. Jo mokslinių darbų sąrašą sudarytų kelios monografijos ir sudarytos knygos, šaltinių publikacijos, kelios dešimtys straipsnių lietuvių ir anglų kalbomis, skirtų įvairiems lietuvių išeivijos istorijos aspektams.

Istorija ir istorikai yra pasmerkti mąstyti apie praeitį ir pasakoti savo pasakojimus. Tačiau išėjus artimam kolegai labai sunku rasti žodžius, tinkamus papasakoti apie tai, koks jis mums buvo, ką jis mums reiškė. Daktaras Linas Saldukas tiksliausiai galėtų būti charakterizuojamas kaip toks žmogus ir toks draugas, kurio reikšmė mums, kolegoms ir

bendradarbiams, išryškėja itin kontrastingai. Galima sakyti, kad visų mirčių atveju taip atrodo. Tikriausiai ir tai yra tiesa. Tačiau kalbėdami būtent apie L. Salduką, turėtume sakyti, jog jam būnant šalia, VDU Lietuvių išėivijos instituto akademinio darbo tyloje jis buvo tartum nepastebimas. Kolegiškas paslaugumas buvo jo išskirtinis bruožas. Nutikus kokiam nors neįprastam dalykui, netelpančiam į pareigybinius reglamentus, visų akys pirmiausiai nukrypdavo į Liną.

Akademinio kelio pradžia jam lėmė būti būryje pirmųjų nuostabių VDU studentų, kurie žengė per materialinių nepriteklių metus, kupini vilties pakeisti savo ir visos iš sovietinio gulago ištrūkusios tautos gyvenimą. Pirmieji VDU baigę žmonės išėjo į gyvenimą pakelta galva, supratę, kad gali ne tarnauti, o kurti – idėjas, verslus, darbus, naujus tarpusavio santykius. Atgimusiame universitete kuriam laikui atgimė senosios Lietuvos akademinės dvasios, o maištinga studentija ir jų lyderiai dar nesutapatino studentiško aktyvumo su jaunosios biurokratijos mokykla. Viena iš tokių atgimusių VDU dvasių buvo korporacija „Neolituania“. Linas buvo pirmosiose jos gretose. Tautinio išdidumo ir kilnaus, atsivadusio, dovanoti ir padėti kitiems linkusio jauno inteligento individualizmo jungtys jo asmenyje buvo korporacijos įtakos vaisius.

Tikro kauniečio šeimos atmintyje išpuoselėtos laisvos šalies laisvo universiteto vertybės buvo ryškios Lino Salduko asmenyje. Nuo to priklausė jo domėjimosi kryptys, vedžijusios gimto miesto istorijos takais, kurie po Antrojo pasaulinio karo nusidriekė ir į sovietų Sibirą, ir – o tai tapo svarbiausiu akademinio rūpesčiu – karo pabėgėlių vilkstinėmis. 2014 m. buvo didžiojo lietuvių pabėgimo nuo sovietų armijos 70-mečio metai. Lino mirtis ir anos praeities sukaktuvės sutapo. Kaip kadaise gruodžio 17 d. jaunam mirus VDU istorijos profesoriui Jonui Yčui, jo nekrologe skambėjo ir dabar kita liūdna proga pakartoti besiprašantys žodžiai: istorikas ir mirė istoriniu momentu.

Linas Saldukas buvo pirmasis štai jau 20 metų aktyviai veikiančio Lietuvių išėivijos instituto darbuotojas. Čia sukauptas archyvas pirmiausia buvo pradėtas tvarkyti jo rankomis. Kitaip, nei tradicinėse vietose įstaigose, čia viešpatavo išėiviška praktika. Mokslininkas neretai pats tapdavo archyvinės medžiagos ieškotoju, tvarkytoju, kaupėju, o tik po to tyrinėtoju, publikuotoju ir net dėstytoju. Archyvinio darbo praktika, kurią VDU istorijos studentams vedavo dr. Linas Saldukas, taip pat buvo organizuojama Instituto fonduose. Jis mintinai žinojo kiekvieną dabar jau Prezidento Valdo Adamkaus biblioteka-muziejumi virstančios įstaigos užkaborį. Buvo ir mokslininkas, ir ekonomas, ir raktininkas, ir stalininkas viename asmenyje. Jis labai gerai suprato, kad toli nuo valstybės paramos buvusi institucija, betirdama išėivijos istoriją, turi išmokti gyventi kaip išėivijoje. Daug savanoriškos, neatlyginamos pinigais veiklos – čia visa esmė. Linas, ir ne tik jis, puikiausiai įsijautė į išėivijos gyvensenos stilių. Jei lauksi, kol pastebės kokia nors mokesčių mokėtojų pinigų dalijanti ministerija, nieko nebenuveiksi. Viskas prasideda

nuo savanoriško veiksmo, kuris paskui susipina su alga gaunančio (ir šiaip taip išgyventi įstengiančio) mokslininko darbais.

Linus išėjo tyliai. Paliko tylią savo darbo užstalę, nebaigtus rašinius. Bet tokia tyla kartais liudija daugiau nei šimtai žodžių. Ir įpareigoja: neužmiršti, nepasiduoti abejingumui, stiebtis gėrio ir prasmės link, kurių neretai pritrūksta net storas knygas rašantys mokslininkai.

Egidijus Aleksandravičius



ATSIŠVEIKINAME SU IRENA PETRAUSKIENE (1927–2014)

2014 m. gruodžio 26 d. anapilin iškeliavo senosios Lietuvos spaudos, spaustuvių ir mokslo istorijos tyrėja Irena Petrauskienė, savo darbais atvėrusi naują Lietuvos kultūros istorijos pažinimo lapą.

Irena Petrauskienė gimė 1927 m. vasario 2 d. Ukmergės rajone, Kudrašių kaime. Aukso medaliu baigusi Ukmergės vidurinę mokyklą, pasirinko lietuvių kalbos ir literatūros studijas Vilniaus universitete. Studijas baigė 1951 m. ir trejiems metams išvyko dirbti į Palangos vidurinę mokyklą lietuvių kalbos ir literatūros mokytoja.

1954 m. ji pasuko kitu keliu – pradėjo bibliotekininkės ir

knygos istorijos tyrinėtojos darbą Vilniaus universiteto mokslinėje bibliotekoje. Ten kurį laiką dirbo Komplektavimo, Nacionalinės bibliografijos skyriuje, nuo 1962 m. – Retų spaudinių ir rankraščių skyriuje, 1967–1968 m. buvo šio skyriaus vedėja. Jos interesų ratas buvo platus. Į retuosius bibliotekos spaudinius ir rankraščius ji žvelgė ir knygotyrininko akimis, ir kaip į šaltinius tirti senąją Vilniaus universiteto istoriją, jo profesorių veiklą, jų įnašą į mokslo istoriją, domino ją ir Vilniaus universiteto bibliotekos raida. Tuo laikotarpiu ji paskelbė straipsnių apie bibliotekos komplektavimą 1947–1957 m., apie caro valdymo laikais išvežtos iš universiteto bibliotekos vertingos knygų kolekcijos grąžinimą iš Ukrainos, Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyno formavimąsi ir jo fondus. Tuo pat metu ji parašė daug straipsnių ir rengė radijo ir televizijos laidas apie senąją Vilniaus universiteto istoriją, jo mokslininkus (M. Balinskį, Žiliberą, S. B. Jundzilą, J. Pabrėžą ir kt.), su bendradarbiais rengė parodą ir jos katalogą, skirtą Kristijono Donelaičio 250 metų jubiliejui. Tuo metu tai buvo ypač svarbus darbas, nes žinių apie senąją Vilniaus universiteto istoriją ir jo profesorių veiklą viešojoje erdvėje buvo labai nedaug, mažai buvo ir išmanančių tą istoriją, galinčių kvalifikuotai apie tai rašyti. Irena Petrauskienė buvo viena iš nedaugelio.

Nuo 1965 m. Irena Petrauskienė pradėjo rinkti medžiagą didžiajam savo gyvenimo darbui – Vilniaus akademijos spaustuvės veiklos tyrimui. Tais laikais mokslininkas, ėmėsis tirti jėzuitų valdomą spaustuvę ir jos produkciją, rizikavo neapginti disertacijos ta tema ir kartu netekti galimybių dirbti mokslinį darbą. I. Petrauskienei svarbiausia buvo ne mokslinės karjeros perspektyva, bet temos vertė, ir ji pasirinko riziką, likdama ištikiama sau ir savo bei jos bendraminčių nuostatai, kad tam verta skirti gyvenimą. Imtis šios temos ją ragino ir Levas Vladimirovas, tapęs jos disertacijos vadovu. 1972 m. ji perėjo dirbti į Lietuvos mokslų akademijos Istorijos instituto Mokslo ir technikos istorijos skyrių Lietuvoje jaunesniąja mokslo darbuotoja, 1974 m. pradžioje gavo istorijos mokslų kandidato diplomą. Vilniaus akademijos spaustuvę ir senąją Lietuvos spaudą Irena įvairiais požiūriais tyrė ketvirtį amžiaus. Visą tą laiką ji dirbo Lietuvos istorijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyriaus vyresniąja mokslo darbuotoja. Išėjo į pensiją 1986 m., tačiau iki 1991 m. naudojos tuo metu teikiama galimybe kasmet dirbti po du mėnesius ir tęsė savo Lietuvos spaudos ir mokslo istorijos tyrimus.

Dirbdama Istorijos institute, Irena parėngė ir išspausdino svarbiausią gyvenimo darbą, iki šiol nepalengtą sistemingumu, nuoseklumu ir informacijos gausa – Vilniaus akademijos spaustuvės istorijos tritomį. Jis gimė iš plataus, didelio, bet svarbiausia, – įvykdyto užmojo ištirti mūsų senojoje istorijoje didžiausią ir ilgiausiai veikusią spaustuvę. Tokio masto sumanymui įgyvendinti Irenai Petrauskienei prireikė ir gebėjimų, ir kantrybės, ir tvirto ryžto.

Pirmojoje knygoje – „Vilniaus akademijos spaustuvė 1575–1773“ (Vilnius, 1976) aprašyta bendroji spaustuvės istorija ir pagrindinės jos veiklos. Knygoje statistiškai apibūdintos trijų amžių spaustuvės leidinių rūšys, žanrai, temos, kalbos. Argumentuotos autorės išvados keitė daugelį istoriografijoje įsigalėjusių stereotipų. Pirmiausia paneigė kelis šimtus metų Lenkijos istoriografijoje skelbtą ir kai kurių istorikų iki šiol kartojamą tezę, kad Vilniaus akademijos spaustuvė buvo lenkiška, kad joje vyravo leidiniai lenkų kalba. Kruopšti statistinė analizė atskleidė, kad nė viename amžiuje (net XVIII a.) leidiniai lenkų kalba joje nevyravo, daugiau buvo leidinių lotynų kalba, kad kalbos požiūriu spaustuvės produkcijai buvo būdinga daugiakalbystė, nors daug leidinių buvo leidžiama lenkų kalba. Tyrėja paneigė ir *a priori* susidarytą teiginį, kad spaustuvės produkcijoje vyravo religiniai leidiniai. Paaiškėjo, kad nelygu amžius, religinės literatūros dalis svyravo nuo 55 iki 42 nuošimčių, o vidurkis buvo 43,4 nuošimčiai. Spaustuvės produkcija buvo labai svarbi Lietuvos kultūros istorijos raidai beveik visose spaudai paveikiose srityse: ji leido ir grožinę, ir kalbinę literatūrą, ir žodynus, ir tikslųjų mokslų leidinius, bet viena svarbiausių visam kraštui leidinių rūšių buvo įvairių mokslo ir mokymo šakų vadovėliai. I. Petrauskienės tyrimas atskleidė, kad per XVI–XVIII a. vis gausėjo spaustuvės leidžiamų originalių tekstų dalis.

Antroji knyga – „Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai 1576–1805“, parengta kartu su K. Čepiene (Vilnius, 1979) – spaustuvės leidinių katalogas. Jame suregistuoti

3265 XVI–XIX a. leidiniai, daugumos jų nurodytos signatūros. Atrenkant Vilniaus akademijos spaustuvės leidinius iš visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaustuvių produkcijos, kai kuriuos teko atpažinti iš spaustuvinių šriftų, kadangi ne visuose būdavo nurodyta spaustuvė. Tam reikėjo žinoti visų to laikotarpio Lietuvos spaustuvių produkciją, iširti akademijos spaustuvės poligrafines ypatybes. Nemažai leidinių jau yra tapę unikatais – juos reikėjo surasti Lietuvos ir Europos bibliotekose. Ketvirtį amžiaus dirbdama knygotyros darbą Irena Petrauskienė įgijo labai aukštą tyrėjos kvalifikaciją ir ja deramai pasirėmė.

Trečioji knyga „Vilniaus akademijos spaustuvės šaltiniai XVI–XIX a.“ (Vilnius, 1992) – dokumentų rinkinys apie spaustuvės veiklą: privilegijos, Jėzuitų ordino potvarkiai, dokumentai apie darbo organizavimą, asmenis, ūkinę ir gamybinę veiklą, susirašinėjimas apie spaustuvę. Šį darbą Irena Petrauskienė pabaigė jau būdama pensininkė. Iki šiol nėra viena Lietuvos XVI–XVIII a. spaustuvė nėra pagerbta tokiu tyrimu.

Be Irenos Petrauskienės darbų visai kitaip atrodytų ir Lietuvos kultūros, ir Vilniaus universiteto istorijos pažinimas. Ji buvo viena iš Vilniaus universiteto istorijos, išleisto jo 400 metų jubiliejui paminėti, bendraautorė – tuo metu ji buvo vienintelė ir iki šiol yra nepalenta tiek daug žinojusi apie Vilniaus akademijos spaustuvę ir jos reikšmę. Be jos darbų rašantieji sintezes iki šiol klaidžiotų streotipų ir samprotavimų nelaisvėje.

Tokio masto darbams atlikti reikėjo labai didelio ryžto, pasišventimo, atkaklumo nemesti pradėto darbo, kai jam sąlygos nebuvo palankios, reikėjo sugebėjimo grįžti prie jo po ilgų pertraukų, kai jėgas reikėjo skirti kitoms svarbioms temoms. O tokių laikotarpių būta. Kurį laiką ji tyrė Vilniaus mokslo bičiulių draugiją 1907–1941 m. 1979 m. buvo išleista plati jos studija šia tema. Rašė daugybę straipsnių „Lietuvos TSR kultūros paminklų sąvadui“ apie mokslo ir kultūros paminklus, pati rinko duomenis apie mokslininkų memorialines vietas, kapus, senąsias mokyklas, vienuolynus. Visą gyvenimą ji jautėsi įsipareigojusi rašyti straipsnius įvairiems Lietuvos kultūros informaciniams žinyms, enciklopedijoms: jos straipsnių esama knygoje „Lietuvių rašytojai. Biobibliografinis žodynas“ (I t., 1979), „Lietuviškoji tarybinė enciklopedija“, „Tarybų Lietuvos enciklopedija“ „Knygotyra. Enciklopedinis žodynas“.

Šią veiklą galima vertinti kaip tylų kultūros savanorių darbą, kuriam mokslininkai įsipareigodavo suvokdami, kad reikia išnaudoti ir kartu kurti bei plėsti galimybes pažinti Lietuvos kultūros praeitį, neleisti nugrimzti į Letos upės užmaršties vandenį mūsų kultūros paveldui, o atvirksčiai – gilinti jo pažinimą ir įvairiais būdais jį atskleisti viešojoje erdvėje. Irena Petrauskienė buvo viena iš tilių, atsidavusių šiam darbui, kantrių ir ištikimų šiai užduočiai darbininkų, mačiusių tokiame darbe vieną iš savo gyvenimo užduočių, kuriai negailėjo laiko ir jėgų.

Irena Petrauskienė buvo nuolatinė Lietuvos mokslo istorijos konferencijų dalyvė ir kai Lietuvos istorijos institute veikė Lietuvos mokslo istorijos skyrius, ir po jo panaiki-

nimo, kai pradėjo veikti probleminė mokslinė taryba „Mokslo ir technikos istorija Lietuvoje“. Ji nuolat rengė pranešimus tarprespublikinėse Pabaltijo mokslo ir technikos istorijos konferencijose, skaitė pranešimus Mokslinės tarybos organizuojuose seminaruose. Mokslo istorikų aplinka ilgus dešimtmečius buvo jos intelektualinė terpė. Toje aplinkoje ji atstovavo daugelio amžių Lietuvos spaudos istorijai ir įsiliedavo į tiriančiųjų senosios Lietuvos intelektualų mokslininkų palikimą gretas. Toje aplinkoje ji buvo vertinama, buvo aiškiai suvokiama jos darbų reikšmė, joje ji jautėsi sava. Mokslininkui, kuris siekė ne karjeros, o pažinti, kuriam buvo prasminga dirbti mokslinį darbą kaip tyrėjui – buvo gera bendrauti su Irena Petrauskiene. Jai džiaugsmą teikė pats tiriamasis darbas ir pažintiniai jo rezultatai.

Atsisveikindami su aukštą kvalifikaciją pasiekusia kantria, tylia, kruopščia ir labai kuklia, bet dirbusia su užmoju Lietuvos kultūros istorijos darbininke Irena Petrauskiene, pažvelgę į jau praėjusio jos gyvenimo darbo dešimtmečius, esame dėkingi Jai už tai, kad ji ėmėsi rizikingų, bet labai svarbių Lietuvos kultūros istorijos temų, už ryžtą, už mokslininko ištvėrmę tirti labai daug darbo reikalaujančias temas ir gebėjimą pabaigti tuos tyrimus. Esame dėkingi Jai, kad savo darbais pakeitė ne vieną Lietuvos senosios spaudos vertinimą, griovė kai kurias istoriografijoje įsisenėjusias klišes ir padėjo tvirtus pagrindus tolesniems tyrimams.

Ingė Lukšaitė



REQUIEM MOKYTOJUI

Nežinia, ar prof. Algirdas Šidlauskas (1924 01 31–2014 10 02) mėgo džiazą. Tačiau jeigu profesorių reikėtų palyginti su muzikos žanru, džiazas jam būtų bene artimiausias. Jo gyvenimas – tarytum profesionali improvizacija, pavirtusi spalvinga harmonija, sujungusi netektis ir pasiekimus, liūdesį ir ironiją. Turbūt niekas vaizdžiau negalėtų apibūdinti jo asmenybės, kaip tai padarė prof. Edvardas Gudavičius. Pasakodamas apie istorijos studijas Vilniaus universitete, prof. E. Gudavičius prisimena:

„Visų pirma norėčiau paminėti profesorių Algirdą Šidlauską. Kuo šis dėstytojas man imponavo? Šidlauskas buvo velniškai sąmojingas žmogus, sugebantis į viską pažvelgti su humoru. Tiesa, nereikėtų šių mano žodžių su-

prasti, jog Šidlauskas šaipydavosi iš studentų ar kolegų. Šiuo atveju aš turiu omenyje kai ką kitą. Visos, net ir toliausiai nuo marksistinės ideologijos nutolusios disciplinos, vienaip ar kitaip buvo „papuošiamos“ tam tikrais „naujakalbės“ akcentais. Pastarieji prasisakverbdavo visur: ir į paskaitos metu aptariamus klausimus, ir į egzaminų bilietų formuluotes. Sėdint auditorijoje per Šidlausko paskaitą tapdavo akivaizdu, kokie idiotiški ir dirbtini yra visi tie „ideologiniai papuošimai“. Dabar man būtų sunku prisiminti konkrečią situaciją, tačiau aš iki šiol menu tą subtilios ironijos dvelksmą auditorijoje.“¹

2014 m. spalio pavakarę prie Šv. Petro ir Povilo bažnyčios šarvojimo salės, kurioje kolegos atsisveikino su velioniu, prof. E. Gudavičiaus pasakojimą tarytum pratęsė prof. Antanas Kulakauskas. Jis prisiminė, kaip viename TSRS istorijos katedros posėdyje išgirdo apie „iš aukščiau nuleistą“ nurodymą dėstytojų planuose po kiekvienos temos surašyti atitinkamas marksizmo-leninizmo „klasikų“ nuorodas. Po posėdžio A. Šidlaus-

¹ Visa istorija yra gyvenimas. 12 sakininės istorijos epizodų. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas, *Aidai*, 2008 m., p. 134.

kas sutrikusį jauną asistentą pasikvietė į kavinę ir tiksliai išaiškino situaciją: iš atminties surašyti „klasikų“ raštų tomus ir puslapius. Jeigu kartais atsirastų ideologinis stropuolis, kuris nuspręstų nuorodas tikrinti, jis, radęs neatitikimą, greičiausiai suabejos, ar pats pakankamai giliai suvokia marksizmą-leninizmą. Juk kiekvieno „klasiko“ kiekviena citata tinka visur ir visada...

Turbūt gebėjimas žvelgti į gyvenimą su ironija A. Šidlauskui buvo neišvengiamas norint išlikti, išsaugoti orumą ir pasiekti daugiau, nei reglamentavo sistema. Iš esmės jo asmenybė viskuo – kilme, erudicija, laikysena ir net išvaizda – išsiskyrė sovietinėje pilkumoje.

A. Šidlausko tėvo agronomo Igno karjeroje atsispindėjo modernėjančios Lietuvos kelias. Jis mokytojavo Plungėje, tarnavo Žemės ūkio rūmuose Kaune, tapo pirmuoju Marijampolės cukraus fabriko direktoriumi. Plungėje gimęs Algirdas Kaune baigė elitinę Kauno „Aušros“ berniukų gimnaziją. 1943 m. įteiktas atestatas reiškė ne tik naują gyvenimo etapą. Artėjo drastiškos egzistencinio pasirinkimo akimirkos. Tai dramatiškai atspindėjo daugelio „Aušros“ gimnazistų likimai. Vieni, kaip Juozas Lukša-Daumanas, rinkosi tragišką didvyrių vienumą. Kiti, kaip Valdas Adamkus, traukėsi į Vakarus. Šia kryptimi patraukė ir profesoriaus jaunėlis brolis Vladas. Dauguma „aušriokų“, kaip A. Šidlauskas ar E. Gudavičius, pasiliko ir turėjo, perfrazuojant Česlovo Milošo „Pavergtą protą“, netapti žmonėmis, pamilstančiais juos supančias tvoras.

Gimnazijoje įgytas puikus išsilavinimas ir greičiausiai iš tėvo paveldėti pedagoginiai gebėjimai suteikė galimybę net be aukštojo mokslo diplomo imtis mokytojo darbo. Nuo 1944 m. A. Šidlauskas mokytojavo Telšiuose, o po kelerių metų įsidarbino istorijos mokytoju Kalvarijos vidurinėje mokykloje. 1953 m. mokytojaudamas pradėjo neakivaizdines studijas Vilniaus pedagoginiame institute.

Po studijų edukacijos istorija tapo mokslinių tyrimų lauku. 1958 m. A. Šidlauskas priimamas į aspirantūrą Istorijos institute. Disertacijos tema – „Švietimas Lietuvoje XVIII a. paskutiniajame ketvirtyje“. Disertaciją, skirtą gamtos mokslams Edukacinės komisijos mokyklose Lietuvoje, apsigynė 1962 m.

Pasirinktą mokslinių interesų sritį ir laikotarpį lėmė ne tik potraukis pedagogikai. Profesorius privačiuose pokalbiuose minėdavo, kad tai buvo gana saugi nuo galimų ideologinių priekabiavimų Lietuvos istorijos sritis. Sovietiniam cerberui visada būdavo galima pacituoti K. Markso žodžius apie jo senąjį bičiulį prof. Joachimą Lelevelį ar priminti klasiko požiūrį į kruviną Abiejų Tautų Respublikos sudraskymą. Jis šypsodamasis pridurdavo, kad, deja, net K. Markso ne visomis citatomis galima gintis. Omenyje turėtas Sovietų Sąjungoje draudžiamas, kai kurių vadinamas rusofobišku K. Markso veikalas apie XVIII a. slaptąją diplomatiją²

² K. Marx, *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*, London, 1899.

XVIII a. pabaigos Abiejų Tautų Respublikos švietimo istorijos tyrinėjimai turėjo ir kitą aspektą. Ši europėjimo ir pilietinio patriotizmo klestėjimo epocha visada buvo Lenkijos šviesuomenės pasididžiavimas, lenkų istorikų ypatingos traukos laukas. Pirmosios švietimo ministerijos pasaulyje bibliografijai skirti tomai. Mokslinė prasme konkuruoti su kaimynais buvo sunku. Kita vertus, ir *tautininkiškai* nusiteikę nuoširdūs patriotai, ir dėl visai kitų motyvų jiems pritariantys sovietiniai ideologiniai prievaizdai buvo linkę šią epochą palikti lenkų intelektualinei nuosavybei.

Tais laikais sąvoka *istorijos politika* mažai kam buvo girdėta. Tačiau vertinant šiuolaikinio istoriko žvilgsniu, būtent šioje dirvoje A. Šidlausko nuopelnai didžiausi. Jis buvo vienas pirmųjų sovietmečiu šią „lenkišką epochą“ ir jos lietuvišką šerdį – Vilniaus universitetą – įpynęs į Lietuvos istorijos naratyvą.

Po pirmųjų mokslinių straipsnių A. Šidlausko tekstai apie Vilniaus universitetą pasirodė kolektyviniuose darbuose – „Vilniaus universitetas“ (1966 m.) ir „Vilniaus universiteto istorija“ (3 t., 1976–1979 m.). Pastarojo leidinio redakcijoje jis buvo atsakingas už pirmąjį tomą. Vėliau išleistos monografijos – „Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmoje pusėje“ (1986 m.) ir „Istorija Vilniaus universitete XVI a. pabaigoje – XIX a. pradžioje“ (1989 m.). „Istorijos mokslas senajame Vilniaus universitete“ – tokia buvo daktaro disertacijos (1987 m.) tema.

Kitas svarbus veiklos baras – šaltinių publikacijų sudarymas. 1982 m. Vilniaus universiteto iniciatyva pradėta leisti tęstinė knygų serija – „Lietuvos mokslo paminklai“. A. Šidlauskas įtraukiamas į šios keliolika metų ėjusios serijos redakcinę kolegiją. 16-oje serijos tomų buvo pristatytas daugelio Lietuvos iškilių asmenybių kultūrinis palikimas. Serijoje pasirodė ir A. Šidlausko kartu su Arnoldu Piročkinu parengta knyga „Mokslas senajame Vilniaus universitete“ (1984 m.). Po trejų metų išleistas su Eugenija Ulčinaite sudarytas iš lotynų kalbos verstas unikalus rinkinys „Vilniaus akademijos vizitatorių memorialai ir vyresniųjų nutarimai“ (1987 m.).

Lietuvos mokslo paminklų serija turėjo didelį intelektualinį poveikį. Teisės istorikas prof. Mindaugas Maksimaitis prisimena, kad A. Šidlauskas siūlė Lietuvos mokslo paminklų serijai parengti knygą apie Mykolo Romerio požiūrį į mokslą. Dėl įvairių priežasčių tokia knyga nebuvo parengta, bet kaip tik tada M. Maksimaitis pradėjo intensyviai domėtis M. Romerio asmenybe ir jo mokslo darbais.

Visuomenėje išpopuliarėjo ir poros leidimų sulaukė A. Šidlausko su akademiku Juozu Jurginiu serijai „Kultūros pėdsakais“ parengta knyga „Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai XIV–XIX a.“ (1983, 1988 m.). Šios knygos iki šiol labai naudingos moksleiviams ir studentams. Iš viso profesorius parašė keliasdešimt mokslinių straipsnių, monografijų, straipsnių kolektyviniams veikalams.

Populiarūs buvo ne tik A. Šidlausko parašyti ar parengti tekstai. Kaip ir prof. E. Gudavičiui daugeliui Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto absolventų didžiulį įspūdį pa-

liko jo skaitytos paskaitos. Universitete A. Šidlauskas pradėjo dirbti 1962 m. 1967–1969 ir 1985–1987 m. jis buvo TSRS istorijos katedros vedėjas. Dėstė XIX a. Rusijos istoriją, historiografiją, istorijos dėstyimo metodiką, istorinę geografiją.

Jo paskaitos buvo fundamentalumo, erudicijos ir žaismingumo lydinys. Konceptualios mintys dėstėsi į struktūrą tarsi be pastangų, žaidžiant. Jis mėgdavo laužyti studentų mąstymo stereotipus provokuojamais klausimais. Pavyzdžiui, kas atrado Europą? Labai vertino akademiko Jevgenijaus Tarlė mokslinius darbus, itin dažnai juos cituodavo. Paminėdavo, kad J. Tarlė paskaitomis Peterburgo universitete žavėjosi Vaclovas Biržiška, akademikas pokariu siūlė iš prancūzų į rusų kalbą išversti ir išleisti prof. Broniaus Dundulio monografiją „Napoleon et la Lituanie en 1812“ („Napoleonas ir Lietuva 1812 m.“).

Iš esmės A. Šidlauskas ne skaitė paskaitą, bet vaikščiodamas po auditoriją linguojančia eiseną ją pasakodavo. Tik vėliau tapo žinoma, kad prieš kiekvieną paskaitą tekstas buvo kelis kartus perskaitomas. Turbūt savaip profesorių turėjo įsiminti studentės. Aukštas, lieknas, kalbantis tarytum su prancūzišku akcentu, visada galantiškas ir elegantiškas, o kartais į fakultetą ateidavo ir su gerais vakarietiškais džinsais, basomis avėdamas tada populiarias odines „klumpes“. Neatsitiktinai jaunystėje aspirantų bendrabutyje jį pravardžiavo Džoniu.

Pamažu A. Šidlauskas tapo savotišku Vilniaus universiteto reprezentantu, mokslo pasiuntiniu. Jo straipsniai anglų ir lenkų kalbomis buvo spausdinami moksliniuose žurnaluose užsienyje, pranešimai skaityti Lenkijoje, Švedijoje, Jungtinėje Karalystėje.

Tam reikėjo ne tik asmeninių gebėjimų, bet ir įtakingos paramos. Pirmiausia ją teikė rektorius Jonas Kubilius. Manytina, kad ilgametę jų bičiulystę lėmė ne tik aistra Vilniaus universiteto istorijai. Juos vienijo slogi pokario patirtis ir artimųjų likimai. A. Šidlausko brolis atsidūrė Amerikoje. J. Kubiliaus šeimos likimas tragiškesnis. Vienas brolis už paramą partizanams buvo nuteistas 25-iems metams, kitas su motina ištremtas į Sibirą.

Svarbiausi bičiulystės metai buvo 1979-ieji. Pasirengimas Vilniaus universiteto 400 metų jubiliejui vyko ilgai ir sudėtingai. A. Šidlauskas buvo vienas aktyviausių jubiliejaus organizatorių. Rašė straipsnius, dalyvavo rengiant proginius leidinius. Jam teko ir kita svarbi misija – su kolegomis vykti į Maskvą ir įtikinėti CK funkcionierius leisti minėti universiteto jubiliejų tarptautiniu mastu. Vienas svarbiausių argumentų – jubiliejaus minėjimo iniciatyvą bando perimti „klerikalai“ ir „buržuaziniai nacionalistai“ Vakaruose, t. y. lietuvių išsivija.

Faktas, kad jėzuitai Vilniaus akademiją įsteigė beveik 150 metų anksčiau, nei buvo įkurtas pirmasis universitetas Rusijoje, Maskvoje kėlė susierzinimą. Neatsitiktinai įsižeidęs į minėjamą neatvyko kviestas Maskvos M. Lomonosovo universiteto rektorius Anatolijus Logunovas. Jis atsiuntė žemiausio rango, bene už ūkinę veiklą atsakingą prorektorį.

Be abejo, reikėjo privalomos ideologinės duoklės, bet minėjimas virto visos Lietuvos nacionaline švente. A. Šidlauskui kaip dėstytojui jubiliejiniai metai turėjo ir kitą

simbolinę reikšmę. 1979 m. Istorijos fakultetą baigė jo ugdyta „auksinė“ istorikų laida: E. Aleksandravičius, A. Bumblauskas, Z. Butkus, V. Čiubrinskas, J. Genys, A. Jakubčionis, G. Vaitkevičius, V. Žalys ir kiti.

Prof. Paulius Rabikauskas Vilniaus universiteto parengtam proginiam dokumentų rinkiniui „Academia et Universitas Vilnensis“ (1979 m.) parašė recenziją. Preciziškai išanalizavęs lingvistinius, dalykinius ir pasaulėžiūrinius rinkinio privalumus ir trūkumus, recenziją prof. P. Rabikauskas baigė taip:

„Bet, nesustodami prie dabartinio Vilniaus universiteto dirbtinai priglaisyto paviršiaus ir žvelgdami giliau į jo sveikas gelmes, į jame besidarbuojančius ir mokslo žinių besisemiančius taurius mūsų tėvynės sūnus ir dukras, taip pat žinodami, kad ir šiandien jis teisiškai ir logiškai tebesiremia laisvosios Lietuvos teisėtų atstovų valios aktais, galime pagrįstai džiaugtis visu geru, kurį iš jo gauna mūsų tauta. Negerovės, trūkumai, blogis yra daugiausia atnešti iš kitur, primesti, tautos nesiklausus, jai nenorint, jai prieštaraujant. [...] Tai skaudina lietuvių širdį, ir jis nekantriai laukia tos dienos, kada pats galės laisvai tvarkytis savame, senove garbingame ir jam taip reikalingame universitete.“³ Apvaizda lėmė, kad iškilus jėzuito įžvalgos pasitvirtino. 1994 m. Vilniaus universitetas prof. P. Rabikauskui suteikė garbės daktaro vardą.

Atgavus Nepriklausomybę, 1990 m. gruodį buvo suformuota universiteto taryba – aukščiausia universiteto valdymo institucija. Į ją išrinktas ir prof. A. Šidlauskas. Senatorius, kaip jį nuo šiol pagarbiai vadindavo kolegos, toliau, bet jau nevaržomas jokios vidinės ar išorinės cenzūros, skaitė paskaitas. Į pensiją jis išėjo 1994 m. Tačiau dažnai užsukdavo į universitetą, mėgo pabendrauti su buvusiais kolegomis. Turbūt daugelį bičiuliškų klausytojų uždegdavo kirbanti idėjomis išskirtinė draugija – A. Šidlauskas, S. Jegelevičius, A. Bumblauskas, Z. Butkus, neretai prie to būrelio pritampantys B. Savukynas, P. Repšys. Taip pat jis mėgdavo kokioje nors senamiesčio kavinukėje jaukiai pasišnekučiuoti su ištikimu draugu prof. Mečislovu Juču.

Su žmona Sofija A. Šidlauskas kartu pragyveno per 60 metų. Išaugino du sūnus. Vyresnįjį pakrikštijo brolio Vlodo garbei, jaunesnysis Rimantas baigė istorijos studijas, mirė žydinio amžiaus. Sofijos ir Algirdo Šidlauskų mirtį skyrė vos vienas mėnuo. A. Šidlauskas iki galo liko optimistas, rašė atsiminimus, gulėdamas ligoninėje stebino gydytojus noru turėti palatoje rašomąjį stalą. Tikėtina, kad anksčiau ar vėliau profesoriaus atsiminimai pamatys dienos šviesą ir atskleis naujų jo paties gyvenimo, Vilniaus universiteto ir Lietuvos istorijos epizodų.

Algirdas Narbutas

³ P. Rabikauskas, Dokumentai iš Vilniaus universiteto istorijos, *Aidai*, 1982, 1 (sausis–vasaris).